

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

133:3 • 2013

Flyktingars livsval

MATTIAS TYDÉN* *Stockholms universitet*

Wirginia Bogatic, *Exilens dilemma: att stanna eller att återvända? Beslut i Sverige av polska kvinnor som överlevde KZ-lägrer Ravensbrück och räddades till Sverige 1945–1947* (Växjö: Linnaeus University Press, 2011). 262 s. (Summary in English: The dilemma of exile: to stay or to return.)

Vid andra världskrigets slut befann sig flera hundratusen flyktingar i Sverige. De flesta kom från grannländerna. En del var förföljda från Tyskland och Österrike som före kriget hade tagit sig igenom de svenska gränsstationernas nålsöga. Ytterligare andra hade anlänt från de förödda krigszonerna 1945, bland dem de överlevande lägerfångar som Svenska röda korset hämtade till Sverige med de omtalade vita bussarna. Om Sverige mot krigets slut blev en tillflyktsort, kan man med fog påstå att detta förändrade det svenska samhället likväl som det gav flyktingar en möjlighet till andrum och omstart. Ett omfattande flyktingmottagande visade sig inte bara vara möjligt, utan till och med till nytta för svensk ekonomi i beredskapstid. När efterkrigstidens fabriker anpassades till högproduktion föll det sig naturligt att söka arbetskraft också utomlands. Den tid strax före kriget då ett tiotal tyskjudiska läkares eventuella invandring vållat debattmässig kollaps syntes nu avlägsen. Sveriges självbild ställdes sakta om från utvandrarland till invandrarland.

Bland 1945 års räddade till Sverige fanns omkring 6 000 evakuerade från kvinnolägrer Ravensbrück knappt tio mil norr om Berlin. Det rörde sig bland annat om polska, franska och holländska kvinnor, såväl judiska som icke-judiska. Det är om de icke-judiska polska flyktingarna som Wirginia Bogatics avhandling *Exilens dilemma* handlar: om deras historia före fångenskapen, om tiden i läger men framför allt om räddningen till Sverige och de första exilårens dilemma – stanna, eller resa tillbaka? Vad fick vissa av kvinnorna att återvända till Polen, och vad fick vissa av dem att välja att

* Fakultetsopponent; lektor och docent i historia

bosätta sig i Sverige? Det är grundfrågan i Bogatics bok. Och svaren söker hon såväl bland individerna själva som i politik och samhällsförhållanden i dåtidens Sverige och Polen.

Avhandlingen är alltså ett försök att förstå aktörernas ageranden utifrån en kombination av individuella och strukturella faktorer. Detta speglas i författarens källmaterial, som dels utgörs av intervjuer med 13 kvinnor: sju som återvände till Polen en tid efter att de räddats till Sverige, och sex som valde att stanna i Sverige. Dels undersöks svenskt och polskt arkivmaterial. Vad gäller svenska förhållanden rör det sig framför allt om myndighetsarkiv, som Statens utlänningskommission med en rad underavdelningar, och handlingar från Utrikesdepartementet. Till detta kommer ett rikligt material från polska myndighets- och departementsarkiv och från samlingar i London som belyser den polska exilregeringens verksamhet. Därtill används bland annat svenskt och polskt pressmaterial. Ett ambitiöst insamlingsarbete ligger bakom avhandlingens empiriska underlag.¹

Bogatic intresserar sig för hur individer formas av och kopplar samman dåtid, samtid och framtid. De kvinnor avhandlingen handlar om levde med och i en omvälvande historia – omvälvande för dem personligen och omvälvande på ett kollektivt plan. Deras erfarenheter av krig, fångenskap och räddning påverkade deras senare livsval. Men det gjorde även deras erfarenheter av polsk historia och deras förväntningar inför framtiden. I avhandlingens teoretiska kapitel knyter Bogatic följdriktigt sin studie till Reinhart Kosellecks analytiska kategorier erfarenhetsrum och förväntningshorisont, där erfarenhet skall förstås, med Kosellecks ord, som "ett närvarande förflutet". Som ett slags parallellbegrepp, för att strukturera och förstå de polska kvinnornas situation, används sociologen och flyktingforskaren Svante Lundbergs begreppstriptyk bakgrund, ram och mening, som avser dels det samhälle flyktingen lämnat, dels det mottagande samhället och slutligen exilens tänkta slutpunkt: flyktingens återvändande som "ett medvetet subjekt". Ytterligare en utgångspunkt för avhandlingen är premissen att de polska kvinnorna delade ett antal omvälvande och traumatiska erfarenheter och att detta gör det rimligt att betrakta dem som tillhöriga en "sociologisk generation" (Philip Abrams m. fl.), som en grupp med i många stycken gemensamma värderingar och en gemensam position i ett specifikt historiskt skeende. Trots denna egenart hos Bogatics studieobjekt har undersökningen också en generaliserande ambition som sträcker sig utöver de kvinnor som intervjuas. Avhandlingens "övergripande syfte", heter det i inledningen, är att reflektera kring frågan varför vissa flyktingar väljer att återvända från en

1. Stickprovskontroller i det polska källmaterialet gjordes inför disputationen av professor Barbara Törnquist-Plewa, Lunds universitet, som också var ledamot i betygsnämnden. Utskrifter av intervjuerna ställdes till mitt förfogande i svensk översättning av avhandlingsförfattaren.

exil, medan andra stannar i mottagarlandet. Här finns en spänning mellan det unika och det allmängiltiga som jag kommer att återkomma till.

De analytiska utgångspunkterna återspeglas i avhandlingens disposition som – efter ett längre avsnitt koncentrerat på de intervjuade kvinnornas "livsberättelser" – i olika kapitel följer uppdelningen bakgrund (Polen), ram (räddningsaktion och mottagande) och mening (exiltillvaro och ställningstagande till återvändande). De mera konkreta frågor författaren ställer handlar på motsvarande sätt om det inflytande som minnen och upplevelser från hemlandet utövade på det senare beslutet att stanna eller återvända, om hur kvinnorna påverkades av svensk arbets- och flyktingpolitik respektive av omvälvningarna i Polen efter kriget, om vilka aktörer som försökte påverka kvinnornas beslut och om deras förväntningar på framtiden i Polen respektive Sverige.

Vad gäller intervjuerna intresserar sig Bogatic inte bara för vad som sägs utan också hur det sägs: Hur berättar kvinnorna om exilens dilemma? Framkommer något gemensamt i deras livsberättelser? Hur konstruerar de sin identitet? Avhandlingen redovisar detaljerat omständigheterna kring intervjuerna som ägde rum under åren 2002 till 2005. De intervjuade har så långt möjligt talat fritt och utan avbrott om sina liv från tidiga minnen till tiden för intervjutillfället. De presenteras en efter en och med kortare eller längre citat från berättelserna om sin barndom, kriget, tillfångtagandet, misshandel och övergrepp, tillvaron i koncentrationslägret, befrielsen, resan till Sverige och det nya livet där. Några mönster framkommer. Exempelvis hade bland återvändarna flertalet varit aktiva i motståndsrörelsen i Polen. Bland kvarstannarna, å andra sidan, hade fyra av sex sänts till koncentrationsläger helt enkelt därför att de, som Bogatic skriver, befann sig vid fel plats vid fel tillfälle.

Avhandlingen lyfter fram "berättelsestrategier" bland respondenterna. Här finns den lyckliga barndomen som så småningom krossades av kriget – en kraft utifrån som varken föräldrar eller samhälle kunde skydda barnen eller ungdomarna ifrån. Här finns tendensen att distansera sig genom att vid särskilt smärtsamma minnen övergå till att tala i tredje person. Två kvinnor får ta större plats i framställningen och representerar teman som är gemensamma för flera av de intervjuade: Leokadia, vars livsberättelse kretsar kring motståndskampen för ett fritt Polen, och Irena som fäster sig vid själva räddningen från koncentrationslägret och tacksamheten mot det svenska samhället. Deras historia leder också fram till olika livsval i exilen: beslutet att återvända respektive stanna.

I de följande kapitlen övergår avhandlingen från mikro- till makronivå och behandlar de samhälleliga och politiska förhållanden som kom att påverka kvinnorna: förhållandena i Polen före och under andra världskriget

och den patriotiska kollektiva berättelse som då uppstod och som flera av de återvändande kvinnorna anknuter till i intervjuerna; den svenska flyktingpolitiken, räddningsaktionerna vid krigets slut och lägervistelsen. Genom tidigare outnyttjat material i polska arkiv och med hjälp av svenska källor kan Bogatic redogöra för spelet om de polska medborgarna i exil. Företrädare för den polska regeringen (så småningom f.d. polska regeringen) i London försökte förmå flyktingarna att stanna utomlands, medan den nya polska regimen strävade efter flyktingarnas repatriering och medverkan i uppbyggnaden av det kommunistiska Polen. Svenska myndigheter strävade efter att tömma flyktinglägren och uppmuntrade återutvandring men ansåg med tiden också att polackerna och andra flyktingar kunde vara en resurs på den svenska arbetsmarknaden.

Mitt i denna dragkamp stod kvinnorna själva. Gemensamt för dem är hur både deras egen historia och situationen 1945 påverkade deras inställning till exilen. Flertalet återvändare hade mottagit brev från anhöriga i hemlandet som uppmanade dem att resa tillbaka och de levde också med en känsla av att Polen behövde dem. Kvarstannarna hade i flera fall ingen familj att återvända till, eller uppmanades rentav hemifrån att inte resa tillbaka till det nu kommunistiska Polen. Återvändarna, mer än kvarstannarna, anknuter till den idealistiska föreställningen om ett självständigt Polen. I deras fall är det särskilt tydligt hur förväntningarna inför framtiden 1945 knöts samman med den romantiska-patriotiska erfarenhet de hade växt upp med. Så rör sig avhandlingen mellan dåtid och samtid i flera bemärkelser: De polska kvinnornas barndom; "nuet" i bemärkelsen 1945, då frågan om exilens mening ställdes på sin spets och förväntan på framtiden ledde i olika riktningar; men också 2000-talets nu, när kvinnorna formulerar sin livsberättelse.

Wirginia Bogatic har skrivit en på många sätt angelägen avhandling. Den behandlar en traumatisk tid i europeisk historia som allt färre kan vittna om. Därför är en historisk undersökning som till stora delar bygger på djupintervjuer ett viktigt bidrag. Genom att kombinera källmaterial från polska, svenska och brittiska arkiv kan avhandlingen dessutom belysa ett intrikat internationellt spel om efterkrigstidens flyktingar. Här ges också en fördjupad och detaljerad bild av tillvaron i de svenska flyktinglägren, där tidigare studier med besläktad ansats främst utgått från svenskt arkivmaterial.² Själva angreppssättet – att med olika metod konkret koppla samman aktörs- och strukturnivå – är dessutom givande.

2. Anders Berge, *Flyktingpolitik i stormakts skugga: Sverige och de sovjetryska flyktingarna under andra världskriget* (Uppsala 1992); Lars Olsson, *På tröskeln till folkhemmet: baltiska flyktingar och polska koncentrationslägerfångar som reservarbetskraft i skåniskt jordbruk kring slutet av andra världskriget* (Lund 1995). För tidigare användning av polskt material, se dock: Andrzej Nils Ugglar, *I nordlig hamn: polacker i Sverige under andra världskriget* (Uppsala 1997).

Samtidigt finns metodologiska och principiella problem som påverkar helhetsintrycket av avhandlingen. Några sådana ska diskuteras här. Till att börja med är akribin inte helt tillfredställande. Vissa dokument från de svenska arkiven visade sig svåra att lokalisera, sidhänvisningar saknas ibland i referenserna – bland annat till riksdagstrycket – och några referenser är felaktiga. Detta får betraktas som misstag i hastigheten, om än lite för många. Allvarligare är författarens behandling av intervjumaterialet, som ju är centralt för avhandlingen. För det första finns en ambivalens kring användningen av livsberättelserna, å ena sidan som källor till "vad som hände" och å andra sidan just som berättelser som visar hur de intervjuade konstruerar sin identitet och sin historia. Bogatic är i och för sig medveten om och diskuterar dessa olika användningar av kvinnornas berättelser. Men i den mån de skall fungera som kunskapskälla till ett faktiskt förflutet – och det förekommer i avhandlingen – hade det krävts ett medvetet källkritiskt förhållningssätt som nu saknas. Detta kunde exempelvis ha skett genom att informanternas utsagor konfronterades med uppgifter från annat källmaterial.

För det andra finns ett problem även då intervjuerna används för analys av hur kvinnorna formar sina livsberättelser – frågan om hur de berättar. En jämförelse mellan utskrifterna från samtalen och kortare och längre citat i avhandlingen visar ett inkonsekvent förhållningssätt från författarens sida. I vissa fall följer citaten utskrifterna nära. Vid andra tillfällen finns betydande glapp mellan utskrift och den återgivning som möter i avhandlingen. Bogatic har då snyggt till originalversionen, fört samman information från olika ställen i intervjun och skapat en ordnad variant, presenterat som blockcitat, som inte motsvarar det sätt på vilket informanten faktiskt berättat. Men som exempelvis Paul Thompson betonar i sitt standardverk om muntlig historia, är det viktigt att det talade ordet inte tvingas in i en grammatiskt korrekt och logiskt konstruerad prosa.³ Autenciteten går förlorad och det kan uppstå betydelseförskjutningar – vilket ibland också i det aktuella fallet förefaller hända, av mina jämförelser att döma.⁴ Man måste alltså ifrågasätta författarens sätt att bearbeta och återge intervjumaterialet, vilket är synd då hon samtidigt förtjänstfullt insamlat vittnesmål från en till stora delar dold historia.

Varje forskningsuppgift innebär att välja och att välja bort, och det är som regel missriktat att önska att en avhandlingsförfattare gjort mer eller annat än det hon eller han faktiskt föresatt sig. Men vissa val får sådana konsekvenser för tolkning och resultat att det är motiverat att diskutera dem. Bogatics teoretiska inspirationskällor är välmotiverade. De bidrar

3. Paul Thompson, *The voice of the past: oral history*, 3:e uppl. (Oxford 2000) s. 259–264.

4. Ett bidragande problem här kan vara den "dubbla översättningen" från intervju till utskrift och från polska till svenska. Jfr not 1.

till att strukturera avhandlingen och fördjupar tolkningen av de polska kvinnornas livsberättelser. Men i några fall är bortväljandet av perspektiv förvånande. Bogatic deklarerar, utan närmare motivering, att avhandlingen visserligen "synliggör kvinnor i migrationsprocessen", men inte innehåller någon genusanalys. Det är ett märkligt ställningstagande eftersom genus sannolikt hade varit en i hög grad relevant tolkningsram i denna studie. De flyktingar Bogatic följer hade placerats i kvinnolägre Ravensbrück, och de utsattes för specifika övergrepp av naziregimen i deras egenskap av kvinnor. De strategier som senare stod till buds för att stanna i exilens Sverige eller återvända till Polen, var också kodade efter kön, som Cecilia Persson tagit upp i en kortare text.⁵ En diskussion kring genus hade av allt att döma gett ytterligare en dimension till de livsberättelser – eller val av livsberättelser – som de intervjuade polska kvinnorna ger uttryck för på 2000-talet.

Ett annat val i avhandlingen, som jag ställer mig frågande till, gäller författarens avgränsning i förhållande till en parallell, för att inte säga sammanflätad, polsk-judisk historia. Bogatic skriver att undersökningen "koncentreras till en etnisk grupp, nämligen polska kvinnor, varvid t. ex. polska judinnor inte ingår i studien" (s. 23). Här kan man dels diskutera själva terminologin, som något olyckligt implicerar att de judiska kvinnorna i Polen inte var "polska" i samma mening som andra kvinnor (på annan plats i avhandlingen kallade "etniska polskor"). Inte heller har gränsdragningen mellan judisk och icke-judisk identitet, i ett längre historiskt perspektiv, alltid varit så självklar som Bogatics uppdelning ger sken av.⁶ Men framför allt leder uteslutningen av de judiska kvinnorna till ett tomrum i denna historia, ett tomrum som inte nödvändigtvis handlar om den judiska flyktinggruppen i sig (som det numera finns forskning om) utan om relationen mellan judiska och icke-judiska flyktingar, och betydelsen av den relationen för de intervjuade kvinnornas självförståelse. Det finns en lång historia av interaktion mellan judar och icke-judar i Polen – social, ekonomisk, fredlig och fientlig. Och den relationen fortsatte i koncentrationslägren och i flyktinglägren i Sverige (ungefär hälften av kvinnorna från Ravensbrück som räddades till Sverige var judinnor). Det framkommer av vissa avsnitt i Bogatics intervjuer – med positiva och i några fall negativa kommentarer om judarna i Polen – men i de flesta fall har dessa inte tagits med i avhandlingen. Mina egna stickprov i arkivmaterialet (Utlänningskommissionen) visade dessutom att svenska

5. Cecilia Persson, "Flyktingkap och medborgarskap: judiska och katolska polska flyktingkvinnors identitetsskapande processer under svensk efterkrigstid", i Diana Mulinari & Eva Schömer (red.), *Mer än bara kvinnor och män: feministiska perspektiv på genus* (Lund 2003).

6. Jfr Julian Ilicki, *Den föränderliga identiteten: om identitetsförändringar hos den yngre generationen polska judar som invandrade till Sverige under åren 1968–1972* (Uppsala 1988). En av de kvinnor som Bogatic intervjuar är också osäker om sina eventuella judiska rötter, enligt intervjuutskriften.

myndigheter var uppmärksamma på förhållandet mellan "polacker och judar" i Sverige och att judiska församlingen i Stockholm varnade för antisemitism i flyktinglägren (rapporter om "god stämning" förekom också).⁷

Med tanke på att avhandlingen bland annat handlar om de intervjuade kvinnornas konstruktion av sina livsberättelser tror jag att något väsentligt gått förlorat då relationen mellan icke-judiska och judiska flyktingar utelämnats. Polen som skådeplats för Förintelsen och judarnas situation i Polen före och efter andra världskriget är fortfarande mycket laddade ämnen.⁸ Intervjumaterialet antyder att kvinnornas olika relation till judarna i Polen före kriget och till de judiska flyktingarna i Sverige påverkar hur de vid intervjutillfället beskriver sin historia – exempelvis förefaller de kvinnor som stannade i Sverige att i högre grad än återvändarna markera en solidaritet med de polska judarna. Här vill man veta mer om hur antisemitismen i Polen, bevittnandet av judeförföljelser och den gemensamma erfarenheten av att utsättas för den nazistiska terrorregimen, påverkat de polska kvinnorna och deras förhållningssätt till hemlandet och till sin historia. Jag menar att Bogatic hade vunnit på att foga in och problematisera detta tema i avhandlingen.

I slutkapitlet återvänder Bogatic till den generella frågan om varför vissa flyktingar väljer att återvända till sina hemländer medan andra bestämmer sig för att stanna. Hon nämner bland annat att krigs- och lägererfarenhet innebär en önskan om trygghet, som i sin tur kan tala för att stanna. Ett förflutet som politiskt aktiv kan å andra sidan verka i annan riktning. Kontakterna, eller bristen på kontakter, med ett nätverk i hemlandet spelar också in. Även om detta är pusselbitar i de intervjuades livsberättelser måste man konstatera att underlaget är alltför litet för att några allmängiltiga slutsatser skall kunna dras. Kvinnorna från Ravensbrück har också anlant under mycket specifika förhållanden. Den övergripande frågan om flyktingskap får alltså inte något tillfredsställande svar. Avhandlingens styrka ligger i stället i Bogatics mera specifika ambition: att analysera en grupp polska överlevares strategier och livsval i exil och att relatera detta till strukturella nivåer. I avhandlingen finns, för att sammanfatta, en intressant diskussion om hur de polska kvinnornas valmöjligheter var kopplade till övergripande politiska och sociala förlopp och om hur individuella ställningstaganden påverkades av kvinnornas olika föreställningar om sin plats i ett historiskt sammanhang. Dessutom får vi ny kunskap om det intrikata internationella spelet om efterkrigstidens flyktingar.

7. Riksarkivet, Statens utlänningskommission, Sociala byrån, FI1 vol. 1.

8. Se t. ex. debatten kring den polsk-amerikanske historikern Jan Gross böcker: *Neighbors: the destruction of the Jewish community in Jedwabne, Poland* (Princeton 2001) och *Fear: anti-Semitism in Poland after Auschwitz* (Princeton 2006).